

**UKRAINISZTIKA MAGYARORSZÁGON
ÉS A HATÁRON TÚLON II.**

**УКРАЇНІСТИКА В УГОРЩИНІ
ТА ПОЗА ЇЇ МЕЖАМИ II.**

NYÍREGYHÁZI EGYETEM
NYELV- ÉS IRODALOMTUDOMÁNYI INTÉZET
UKRÁN NYELV ÉS KULTÚRA INTÉZETI TANSZÉK

НІРЕДЬГАЗЬКИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІНСТИТУТ МОВОЗНАВСТВА ТА ЛІТЕРАТУРОЗНАВСТВА
КАФЕДРА УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ ТА КУЛЬТУРИ

UKRAINISZTIKA MAGYARORSZÁGON ÉS A HATÁRON TÚLON II

A 2021. november 26–27-én megrendezett nemzetközi
tudományos konferencia előadásainak anyagai

УКРАЇНІСТИКА В УГОРЩИНІ ТА ПОЗА ЇЇ МЕЖАМИ II

Матеріали міжнародної наукової конференції
26-27 листопада 2021 року

Kiadó
Csepeli Ukrán Önkormányzat
Printpix Nyomda

UKRAINISZTIKA MAGYARORSZÁGON ÉS A HATÁRON TÚLON II. címmel 2021. november 26–27-én Nyíregyházi Egyetemen megrendezett nemzetközi tudományos konferencia előadásainak anyagai

УКРАЇНІСТИКА В УГОРЩИНІ ТА ПОЗА ЇЇ МЕЖАМИ II. Матеріали міжнародної наукової конференції 26-27 листопада 2021 року, Ниредьгазький університет

Szerkesztők:

Balla Evelina – Stefuca Viktória – Bárány Erzsébet

Редактори:

Евеліна Балла – Вікторія Штефуца – Єлизавета Барань

ISBN 978-615-01-6929-3

A kötet a Csepeli ukrán Önkormányzat
NKUL-KP-1-2022/1-000853 című pályázata alapján valósult meg.

BETHLEN GÁBOR
Alap

Egyházi és nemzetiségi támogatások

KÉSZÜLT MAGYARORSZÁG
KORMÁNYÁNAK TÁMOGATÁSÁVAL

2022.

TARTALOMJEGYZÉK / ЗМІСТ

NYELVTUDOMÁNY / МОВОЗНАВСТВО

Ірина Багмут: Дієслівний вид та інфінітив: нотатки з української як іноземної	9
Вероніка Баньої, Наталія Петруляк: Угорські запозичення в закарпатській говірці села Руські Комарівці Ужгородського району	17
Єлизавета Барань, Вільмош Газдаг: Наслідки українсько-угорської міжмовної інтерференції (на основі закарпатських творів художньої літератури).....	25
Наталія Венжинович: Фразеологія та фразеографія української мови: здобутки і перспективи досліджень	37
Алла Галас: Угорські запозичення в закарпатських народних порівняннях.....	47
Андраш Золтан: Кар'єра одного галицького канцелярського латинізму (господарь).....	61
Юлія Макарець: Український етнокультурний символ «паляниця» в умовах війни (нормативний та лінгвокультурологічний виміри).....	77
Андрея Певсе: Важливість інформаційної компетентності філологів до результативної педагогічної праці.....	85
Іван Сабадощ: Словотвірний потенціал угорських запозичень у сучасній українській закарпатській говірці	91
Наталія Торчинська, Михайло Торчинський: Односкладні речення: проблеми трактування і типології.....	101
Олеся Харьківська: Мадяризми в українських говірках Закарпаття (лексико-словотвірний аспект)	109
Dr. Stefuca Viktória: Найбільш вживана угорська власна назва в українсько-молдавських грамотах XIV-XV століть	119

IRODALOMTUDOMÁNY / ЛІТЕРАТУРОЗНАВСТВО

Cs. Jónás Erzsébet: A fordítástudomány a fordítási gyakorlat szolgálatában	129
Евеліна Балла: Українська поезія в перекладі Єви Гріґаші	141
Ольга Бикова: Жанрово-стильові особливості збірки нарисів на виробничу тематику Гордія Коцюби «Дніпрові саги».....	151
Микола Васьків: Угорська поезія в перекладах Павла Мовчана	157

Валентина Вігула: Розвиток інструментально-вокального фольклору на Україні	165
Світлана Журба: Жанрові модифікації малої прози Осипа Турянського та Міхая Бабіча	175
Олександр Ігнатович: Трансформація поняття честі в оповіданні Сергія Степи «Не можу зрозуміти...»	185
Олександр Кордонець: Мотив гріха в новелах «Кара» Б. Лепкого та «Рожа» Н. Кобринської: типологічний аспект.....	193
Леся Мушкетик: Українські народні пісні у творчому доробку Бели Бартока: до 140-річчя з дня народження	205
Оксана Талабірчук: Художньо-образна характеристика символів води та вітру в творі «Казка про воду» Сергія Степи ...	215
Оксана Тиховська, Ірина Бура: Специфіка образу відьми в українському фольклорі Закарпаття (вплив угорських вірувань) та в повісті Докії Гуменної «Велике чабе».....	223
Ольга Шелюх: Особливості сучасної літератури про гібридну війну на Сході України	235
Тетяна Чонка: Культурологічний аспект романів «Не озирайся і мовчи» та «Доки світло не згасне назавжди» Макса Кідрука	245

КАР'ЄРА ОДНОГО ГАЛИЦЬКОГО КАНЦЕЛЯРСЬКОГО ЛАТИНІЗМУ (ГОСПОДАРЬ)

THE CAREER OF ONE GALICIAN CLERICAL LATINISM (ГОСПОДАРЬ)

АНДРАШ ЗОЛТАН

(професор емерит, факультет гуманітарних наук Наукового університету ім. Лоранда Етвеша, Інститут слов'янської та балтійської філології, кафедра української філології, zoltand@staff.elte.hu)

Abstract. Proto-Slavic in origin **gospodarь* 'master, owner' acquired the meaning 'ruler, monarch' in the chancellery of the last Galician-Volynian princes, from where in 1349 it was transferred together with the Galician royal clerical tradition to the Krakow royal court, where it is first attested as part of the title of King Casimir III *господарь рускоѹ земль* in accordance with the title *dominus Russiae* in Latin documents. As a result of the Polish-Lithuanian personal union (1386), the title *dominus* was passed to the Lithuanian grand princes. At the very end of the 14th century the title was borrowed from the Western Russian (Old Ukrainian-Old Belarussian) chancellery language of the Grand Duchy of Lithuania by Moldavian voivodes, and somewhat later, in the first half of the 15th century also by Grand princes of Moscow (*господарь ~ осподарь*, which later became *государь* 'sovereign'). As an exoticism the word was borrowed into various languages, mainly as a title for Moldavian and Wallachian rulers. With the decline of Eastern European monarchies the corresponding titles turned into historicisms, like Hungarian *hoszpodár*.

Keywords: title, Old Ukrainian *gospodar*, Russian *gospodar ~ oспodar, государь* 'sovereign', Romanian *gospodar ~ hospodar*, Hungarian *hoszpodár*.

1. Слово *господар* в угорській мові

У сучасній літературній угорській мові слово *hoszpodár* 'господар' майже невідоме, найновіші (завершені) тлумачні словники (ÉrtSz, ÉKsz, ÉKsz²) його не фіксують, а Угорська національна база текстів (Magyar Nemzeti Szövegtár – MNSz) поруч із неодноразовим фіксуванням вживання як власної назви (прізвище *Hoszpodár* 'Господар') подає всього три випадки фіксації загальної назви орієнтовно з середини ХХ століття. Два з них зустрічаємо в історичному романі «*Hazai tükör*» («Дзеркало Вітчизни») Арона Томаші, вперше виданому 1953 року:

Megirigyelték talán, hogy ez a régi nép feledésbe tette már Batu kánt, aki ugyancsak ezen az Ojtozi úton rontott volt reájuk. Ezt a nagy zúdulást a bereckiek is csak akkor ásták elé, amikor ama moldovai *hoszpodár*, ki István, a Nagy néven örökölt meg, kétszer is megdúlta őket (MNSz).
[Можливо позаздрили, що цей древній народ забув уже хана Батия,

який так само прийшов до них Ойтозьким шляхом. Цим великим поривом берецьківчани перейнялися лише тоді, коли молдовський *gospodar* Стефан, увічнений під іменем Великий, переміг їх аж двічі]

De nehogy a maradék nép azt merje gondolni, hogy annyi sok baj után most hosszú csendesség következik, hat esztendő múlva Lapusán *hoszpodár* tűnt elé az Ojtozi úton; s vissza akarván a trónusára segíteni Izabellát és János Zsigmondot, a maradék életet is kárrá tette (MNSz). [Та хай залишки народу навіть не сміють думати, що після стількох бід тепер настане довга тиша, через шість літ з'явився Ойтозьким шляхом *gospodar* Лапушан; і бажаючи допомогти потрапити на трон Ізабеллі та Яношові Жігмонду, зруйнував решту життів]

У цьому творі з допомогою Цифрової літературної академії (Digitális Irodalmi Akadémia) ми знайшли третій випадок вживання цієї лексики:

Attól kezdve aztán a moldovai *hoszpodárok* nem letek nyugtot, amiről Erdélyt is személyesen gyakorta értesítették, különösen pedig a székelyeket (Tamási 1953). [З того часу молдовські *gospodari* не мали спокою, про що часто особисто повідомляли і Трансільванію, а особливо й сейкейців]

Третій випадок фіксації в Угорській національній базі текстів маємо з роману «*Hajszálhíd*» («Волосяний міст») Дезева Готара, який вперше побачив світ 1960 року:

Volt már nagy kajmakán, fődragomán, janicsárbasi s egyszer, majdnem - *hoszpodár*; ilyen minőségben - alagúton át, a körülzárt város falai alatt - titkos küldetésben járt a Kamarillánál (MNSz). [Був уже великим каймаком, головним драгоманом, яничарським башею і одного разу ледь не – *gospodarем*; саме в такій якості – через тунелі, під стінами обложеного міста – ходив із таємною місією до Камарілли]

Таким чином, слово перебуває на маргінесах угорської лексики, рідко зустрічаючись в якості ксенізму (Bakos 1991; в російській та українській термінології: екзотизм) і водночас історизму на позначення титулу правителів Молдови та Волощини в художній літературі. Словники першої половини ХХ століття дають таке тлумачення лексики:

Hoszpodár a. m. *goszpodár*, magyarul úr, Moldvában és Havasalföldön a román *domnul* és *dom-nitorul* mellett e címmel is illeték a fejedelmet a XVIII. sz.-ban. (*Révai Nagy Lexikona* 10. Hérolld-Jób. Budapest, 1914. 311. – ADT) [Господар – угорською «úr», у Молдові та Волощині таким титулом поруч із румунським *domnul* і *domnitorul* називали князя у XVIII столітті]

Hoszpodár, oroszul *goszpodar*, a. m. úr; Moldvában és Havasalföldön ez volt a fejedelem régi címe. (*Tolnai Új Világlexikona* 7. Hit-Jós. Budapest, 1927. 57. – ADT) [Господар – російською *господарь*, угорською *úr*; титул князя у Молдові та Волощині]

Поряд із використаною в якості заголовного слова формою *hoszpodár* 'господар', яка очевидно є більш уживаною, в останній лексикографічній

праці наведено й форму *goszpodár* / *goszpodar* (господарь), трактовану як російську. Починаючи з XVIII століття, в російській мові правителів Молдови та Волощини дійсно називали *господарь* (Сл18в 5:190), проте російське слово не може вважатися джерелом для угорського вже навіть через початкову *g*, натомість у румунській мові (поруч із *hospodar*) вживається *gospodar*, яке могло стати запозиченням цієї пізньої російської форми (Scriban 1939: 569, 604). Очевидно, що угорське слово походить із румунського варіанту *hospodar* (хоча Bakos 1982 про це не говорить). Крім словників, слово *hoszpodár* зустрічається в історичних наукових працях. Пор.:

Moldva fővárosa Jassy, a Pruth folyó mellett, ez a fejedelem (*Hoszpodár*) székhelye, erős fellegvárral. [...] A vár, melyben a *hoszpodár* székel, nagy, magas, kényelmes és még meglehetősen sértetlen épület. (Marczali Henrik, Románia I. *Budapesti Szemle* 168, 1916. 479. – ADT) [Столиця Молдови – Ясси поруч із річкою Прут, місце розміщення князя (*господаря*), з могутнім високим замком. [...] Замок, у якому розташовувався *господар*, є великою, високою, зручною і майже не пошкодженою будівлею]

В угорській мові слово й раніше зустрічалося як ксенізм, проте історизмом стало лише після створення Королівства Румунії (1881), тогочасна угорська преса доволі активно використовувала слово *hoszpodár* як титул правителів двох окремих князівств, а згодом як титул правителя сусіднього об'єднаного румунського князівства:

Jan. 23aig terjedő török határszéeli hírek szerint Jászvásárt (Jassy) komoly zendülési mozgalmak háborítják. A' bojárok közt a' *hoszpodár* ellen már rég óta forrongó ingerültség minden pillanatban nyílt erővel készül kitörni. (*Jelenkor*, 13. évfolyam, 14. szám, 1844. február 18. – ADT) [за турецькими прикордонними новинами, що поширилися до 23 січня, в Яссах спостерігаються серйозні заворушення. Невдоволення *господарем*, що вже давно зріло серед бояр, у будь-яку мить може вилитися у відкрите протистояння].

Mivel a' porta nem bízott többé a' görögökbe, újra belföldi *hoszpodárokat* választott, (mit Maurokordatos Sándor tanácsára a' 18 század első felében szüntetett meg, azóta a' megkedvelt rendszer szerint rendesen kalandor vagy önző görögöknek mintegy bérbe adván a' *hoszpodárságot*). Az új *hoszpodárok* lettek: Moldvában Sturdza János, Oláhországban Ghika Gergely. Az 1820 ackermani szerződés folytán határozatok: hogy a' két *hoszpodárt* a' bojárok választják. (Moldva és Oláhország. In: *Ujabb kori ismeretek tára. Tudományok és politikai társas élet encyclopaediája*, 5. kötet. Kazinczy – Pauperismus. Pest, 1853. 400-401. – ADT) [Оскільки Порта більше не довіряла грекам, вона повернулася до практики обрання *господарів* із місцевих (що було скасовано на пораду Олександра Маврокордато в першій половині XVIII століття і відтоді поширеною практикою стало віддавати *господарство* по суті в оренду авантюристам чи егоїстичним грекам)].

Новими господарями стали: у Молдові Іван Стурдза, у Волощині – Григорій Гіка. Згідно з акерманським договором від 1820 року, було вирішено: двох *господарів* обирають бояри.].

A közhatalmak mindenik fejedelemségben egy *hoszpodár*ra és egy oly választott gyülekezetre leendnek bízva [...] A végrehajtó hatalmat a *hoszpodár* fogja gyakorolni. [...] A törvényhozó hatalmat együttesen fogja gyakorolni a *hoszpodár*, az országos gyülekezet és a központi bizottmány. (*Budapesti Hírlap*, 222. szám, 1858. szeptember 29. – ADT) [Державна влада у кожному князівстві належала *господарю* й обраним зборам. [...] Законодавчу владу спільно представляють *господар*, державний парламент та центральний комітет].

У літературній угорській мові варіант *goszpodár* в якості загальної назви не задокументований (всі двадцять випадків фіксації в Угорському національному корпусі (MNSz) є прізвищами *Goszpodár*, і зустрічається тільки у творі одного письменника – Міклоша Месеї (угор. Mészöly Miklós, пор. в MNSz), попри це Ференц Бакош (Bakos 2013: 237) дає тлумачення саме цієї форми (*goszpodár* – слов'янський правитель, князь), а слово *hoszpodár* у вченого подається як допоміжне слово (*hoszpodár* → *goszpodár*, 2013: 269). Подібним чином робить і Габор Толчвай Нодь (Tolcsvai Nagy 2007: 399, 448); у жодному зі словників не згадується, що слово слов'янського походження означає титул не будь-якого, а молдовського чи волоського князя. Зафіксований у записаній 1967 році в селі Гертелендіфолво народній пісні від респондента-сейкея з Буковини варіант *goszpodár* („Az én uram *goszpodár*, nem olyan mint más”, Domokos & Németh 2004; словник ÚMTsz не фіксує) очевидно походить із румунської мови, але його значення не ‘правитель’, а ‘власник (господарства), господар’. Саме це є основним значенням слова *gospodar* у румунській мові (пор. Tiktin 2: 693, Lázár & Román 2015: 498).

2. Похідні слов'янського **gospodarъ* як титули правителів Волощини і Молдови

*gospodarъ – слово праслов'янське, але тільки у значенні ‘господар, власник’ (ЭССЯ 7: 59–60, SP 8: 138). Як бачимо, саме в такому значенні воно потрапило й до румунської мови. Проте помилковим є погляд, який часто зустрічаємо в румунських етимологічних (або ж таких, що подають і етимологічні дані) словниках, що слово *gospodar* як у значенні ‘власник (господарства), господар’, так і в значенні ‘правитель’ начебто походить із (старо)церковнослов'янської чи російської церковнослов'янської мови (Tiktin 2: 693, Scriban 1939: 569, Cioranescu 1958: 375); дані цитованого в Міклошича (1862–1865: 138) *господарь* ‘dominus’, на якого посилається і Чоранеску, є пізніми, переважно похідними з сербської мови, а власне в старочерковнослов'янській мові слова не існує (пор. SJS). Слово *господарь* ‘власник’ є рідкісним у російській церковнослов'янській мові, у словнику

Дяченка воно цитується всього раз із київської книги XVII століття (Дьяченко 1899: 129), яка в свою чергу є копією рукопису XI-XII століття, але не літургійного (СинПат 61, пор. Срезн 1: 563), тож слово *господарь* 'власник' у ній очевидно має народне походження. Через початкову *g*- румунське слово *gospodar* у значенні 'власник (господарства), господар' походить із південнослов'янських мов, найімовірніше – з болгарської (БЕР 1: 268).

Використання слова у значенні титулу правителя в румунському князівстві поширилося з іншого джерела. Як відомо, у двох князівствах слов'янська канцелярська мова у XIV-XV століттях відрізнялася: волоська базувалася на болгарських мовних варіантах, а молдовська – на староукраїнській (Бернштейн 1948: 363–366; новіші спостереження з історії питання: Суляк 2016). Різниця спостерігалася і в титулі двох князів слов'янською мовою.

Традиційний титул волоських князів у грамотах не *господарь*, а *господинъ* (переважно писався так: *господинъ*). Ця форма вживається вже у найдавніших грамотах волоського князя слов'янською мовою, що збереглися до нашого часу (1374):

Понеже азъ, иже въ Христа Бога благовѣрнѣи воевода Владиславъ милостѣж
Божіеж господинъ въси Ежгровлахїи

У цьому ж документі поставлено підпис:

Ів Владиславъ воевода, милостѣж Божіеж господинъ.

Щоправда, у тексті зустрічається також слово *господарь*, але не як титул князя, а просто в значенні 'пан, дворянин':

Пакы оустави господство ми, по свѣтѣоу, како по смрѣти кѣр Никодимовѣ,
да нѣст никы господаръ воленъ да постави на мѣстѣ томъ старейшинъ
(DRNB 1: 17–18).

Те, що в наведеному уривку слово *господарь* дійсно вживається у значенні 'пан', однозначно підтверджується в іншій грамоті з кінця XIV століття, де воно вживається як синонім лексеми *болъринъ*, тобто 'боярин' (1389–1400):

Хто ли се покоушит разворити сие повелѣние господства ми и записание или
господар нѣкои или болѣрин, да ест проклет ѡт ѡтца и сына и свѣтаго доуха
и ѡт въсехъ свѣтихъ (DRNB 1: 30).

Така ситуація спостерігається до кінця XV століття: титул князя у Волощині завжди *господинъ*, а слово *господарь*, якщо і вживається, то на позначення інших 'панів' (пор. DRNB 1). Єдиним виявленим винятком є лист сербською мовою (1432), написаний волоським воєводою Олександром I Алдеа (Alexandru Aldea) до жупана Тімішоари Іштвана Розгоні. У ньому – відповідно до тогочасної сербської традиції – використано титул «господарь»:

Одъ воеводе влашкога. господара, Миръуина сына, одъ Ялъде воеводе
(Bogdan, I. 1905: 49, пор. Бернштейн 1948: 129).

Подібним чином титулюють себе і турецькі султани в листах сербською мовою. пор., наприклад: 1430:

Иѣ велики господарь и велики амира соултанъ Яноурать бегъ, синь великога господаря и великога амире соултанъ Мехементъ бега (MonSerb 362).

Слово господарь у волоських грамотах як сербїзм трактують і румунські дослідники (Bogdan, D. N. 1933).

За винятком цього одного випадку, волоські князі, серед них і Олександр I, у грамотах, адресованих у межах своїх володінь, використовують титул *господинъ* (DRHB 1: 131–140). Звісно, цей титул використовував і волоський воєвода Влад Цепеш (1456–1462 і 1476–1477), який прославився під іменем Дракула (пор. DRHB 1: 197–206). Те, що в першому епізоді російської розповіді кінця XV століття про Дракулу як щодо самого Дракули, так і щодо турецького султана, а також загалом правителів використовують слово господарь (написано завжди скорочено: гдрь, пор. Cazacu 1988: 174)¹ може бути пов'язано з сербським походженням староруського тексту (Zoltán 1984; пор. Nagy 2021: 80).

Спочатку в Молдові князівським титулом також був *господинъ*, саме цю лексему ми знаходимо у трьох найстаріших молдовських слов'янських грамотах (1392–1393, DRHA 1: 3–6), для порівняння, можна навести приклад з найстаріших грамот молдовського воєводи (1392):

Велики самодержавнѣи, м(и)л(о)сти в(о)жи г(осподин)ъ Іѡ Романъ воєвода (DRHA 1: 3).

Однак уже наприкінці XIV століття слово *господинъ* як офіційний титул молдовського князя замінює лексема *господарь*. Вперше її зустрічаємо в грамоті воєводи від 1398 року:

М(и)л(о)стію в(о)жію, мгы Юга воєвода г(о)сп(о)д(а)рьъ Земли Молдавской (DRHA 1: 10, пор. Nagy 2021:80).

Після певних коливань (у двох грамотах 1400 року воєвода згадується ще як *господинъ*, DRHA 1: 13, 16), починаючи з 1401 року на позначення титулу молдовського князя в грамотах слов'янською мовою послідовно використовується слово *господарь* (DRHA 1: 18–414). Левенте Нодь припускає, що це російський вплив, але в цьому питанні більшу рацію має Еміль Виртосу (Virtosu 1960: 190–196), який вважає, що *господарь* у титулі молдовських воєвод походить з канцелярської лексики «західноруської» мови Великого князівства Литовського (пор. Stang 1935), або ж як її ще називають – «рутенської» (Moser 2005) чи староукраїнської-старобілоруської. Маємо грамоту, в якій Великий князь Литовський, польський король Владислав Ягайло має титул *господарь*, а молдовський воєвода Петро – ще ні (1388):

¹ Казаку розшифровує скорочення як *г(осу)д(а)рь*, так само – навіть не вказуючи на скорочення у рукописі – подається як слово *государь* у російському збірнику текстів, що вважається авторитетним (Лурье 1964: 117; СказДрак 1999). Це грубий анахронізм: у російській мові XV століття ще нема слова *государь*, тільки *господарь* (Золтан 1983: 104, Успенский 2021а: 26–27).

Владисла́въ бжею. мѣто кроль польски литовьски. Роуски дѣдичъ и инѣ многѣ
зѣмля господарь, уинни то свѣдѣ оуѣбно которѣ на то листо посмотрито,
оже пано петро воевѣ молдавы зать и прилѣль нашъ (Розов 1928: 36–37).

У листі-відповіді молдовський воєвода аналогічно титулує Владислава Ягайло господарь-ем, а себе називає тільки *воеводою* (воєвода, 1388):

Владиславоу, Божю милостію королю Польскому, Литовьскому дѣдичю и
Роускому, и инѣхъ многыхъ зѣмль господарю, оуѣсердеуное поклонаніе отъ
Петра воеводы Молдавьского (Пещак 1974: 61).

Дещо пізніше молдовські бояри згадують і Ягайла, і власного князя як господарь-я (1395):

Мѣты панове бояре [...] слюбил есмо за нашего господаря Стефана, воеводу
земли Молдавскоѣ: кдѣты коли кроль господарь его и нашъ, Владиславъ [...]
пошлетъ по оного господаря Стефана, тогдѣ онѣи маатъ до него приѣхати
(Пещак 1974: 125–126).

Отже, до того, як молдовські воєводи офіційно почали називати себе господарь у грамотах слов'янською мовою, вони використовували цей титул у дипломатичному листуванні, але на початках саме як титул польського короля й великого князя литовського. На підтвердження рутенського (староукраїнського) походження слова господарь можемо навести і те, що його вимову польські джерела XVI століття фіксують у варіанті *hospodar* (SłPXVIw 8: 367, Minikowska 1980: 57–58). Аж до XIX століття лексема залишається як титул молдовських князів (Virtosu 1960: 193), тому не випадково, що в угорську вона запозичилася у формі *hoszpodár*, як і в українській мові.

3. Походження титулу правителя

Перші випадки використання слова господарь як титулу правителя у письмових джерелах походять із рутенської канцелярії польського короля Казимира III Великого. Казимир III посів у 1349 році галицький трон, але не приєднав князівство до Польського Королівства, а правив ним окремо як галицький князь, відповідно залишив і галицьку канцелярію, що працювала староукраїнською мовою (або ж принаймні одного галицького писаря, адже усі три староукраїнські грамоти, які дійшли до нашого часу, писала та сама особа. Пор. Kuraszkiwicz 1934: 5). Наводимо перший випадок вживання у грамоті від 1349 року:

Я се љ король, казимиръ. краковьскии. и коуѣвьскии. и господарь. роускоѣ
зѣмля (Розов 1928: 3).

Натомість титул Казимира у грамотах латинською мовою того часу звучить так (1349):

nos Casimirus dei gratia rex Polonie *dominusque terre Russie* (Б-Ю 80)

На перший погляд, якщо порівняти інтитуляцію двох грамот, видається, що вони дотримуються двох різних традицій писання грамот: латинська відповідно до тогочасної європейської практики застосовує „князівську множину” (*pluralis maiestatis*), а грамота староукраїнською мовою

– використовує згідно з давньою східнослов'янською традицією першоособову конструкцію, яка походить від візантійського приватного листування (Zoltán 1987, пор. Isaievych 2004: 241, Йорданиди 2019). Отже, друга грамота не є буквральним перекладом латинської грамоти королівської канцелярії. Господарь як титул 'правитель' може походити тільки з галицької канцелярської практики, воно не може бути полонізмом, адже в польській мові лексема *gospodarz* у XIV–XV століттях означала те саме, що й сьогодні ('газда, домашній господар, власник', StStp 2: 467).

На жаль, до нашого часу не збереглися оригінальні грамоти староукраїнською мовою з епохи самостійного Галицького (Галицько-Волинського) князівства, натомість в архівах отримувачів (Ватикан, Тевтонський орден) залишилися грамоти латинською мовою останніх галицько-волинських князів. У цих документах титул князя часто звучить як *dominus Russiae*:

Andreas Dei gratia dux Ladimiriae et *dominus Russiae* (1320, Б-Ю 150)

Georgius ex dono Dei natus dux et *dominus Rusiae* (1334, Б-Ю 153)

nos Georgius Dei gratia natus dux et *dominus Russiae Minoris* (1334, Б-Ю 154)

У зв'язку з цим можна припустити, що в роботі галицької канцелярії через зв'язки із Заходом велися документи й латинською мовою, тож *господарь* набуло поряд із значенням 'власник (господарства)' і нового значення 'правитель' унаслідок дослівного перекладу латинського *dominus* 1. 'власник (господарства), власник', 2. 'пан, правитель' (Золтан 1983: 78–79, Isaievych 241–242). Титул галицького походження зберігся і після смерті Казимира III, коли в період правління польсько-угорського короля Людовика I Великого Галич очолив намісник Володислав Опольський (1372–1378):

Мѣи князь володиславъ. Опольскоѣ земли. и велючнѣскоѣ земли. и роускоѣ земли. господарь. и дѣдичъ вѣчнѣи земллѣи тѣмѣи. самодержецъ (1378, Розов 1928: 23).

У грамотах та печатці латинською мовою він титулував себе таким чином: Dei gratia dux opoliensis, velunensis *terreque Russie dominus* et heres (Dąbrowski 1918: 290–291).

4. Господарь як титул великого князя литовського, а згодом московського

Канцелярія великого князя литовського об'єдналася з польською, коли 1386 року великого князя литовського Ягайла обрали польським королем, і мова краківської канцелярії, що мала староукраїнське, галицьке походження, стала зразком уніфікованої рутенської канцелярської мови Великого князівства Литовського (Stang 1935: 132–141, Соболевский 1980: 71). Разом із цим слово *господарь* стало титулом Ягайла в документах рутенською мовою:

Владисла[в], Б(ож)ье м(и)л(о)сти король полский, литовский, руски, иных земель г(о)с(по)д(а)рь (1387, ПГ 1: 82, пор. ПГ 2: 41 [коментар]).

У 1392 році Владислав Ягайло передав правління Литвою Вітольд (зі збереженням польсько-литовської персональної унії, тобто Вітольд як намісник Ягайла міг правити Великим князівством Литовським), але титул литовського великого князя разом із елементом *господарь* він зберіг. Пор., наприклад:

Мѣ въликии корѣ Владиславъ Бѣе мѣти польски. литовьскии и роуски. инѣхъ многиѣхъ зѣмль гдѣрь (1394, Розов 1928: 53).

Паралельно титул *господарь* застосовується і до Вітольда:

кназ(ь) великыи Витовтъ литовьскии, наш осп(о)д(а)рь (1407, ПГ 1: 153)

З цього часу *господарь* (у вимові *hospodar*) став постійним титулом великого князя литовського (також і в тому випадку, коли вони не були водночас і польськими королями, як, наприклад Вітольд/Вітовт, пор. ПГ 2: 70–71), так литовські князі згадуються і в наративних джерелах. Характерним у цьому контексті є панегірик на честь Вітольда, написаний після його смерті (1430), де перераховуються і титули правителів:

Таину цареву таити добро есть, а дела великаго *господаря* поведати добро жь есть. Хочу вамъ поведати о великомъ князи Олександре Витовтъ литовьскомъ и руськомъ, иныхъ многихъ земли *господари*. [...] Сии князь велики Витовт, бяше же ему дръжаще великое княжение Литовьское и Руское, иныи многыи земли, спроста реку вся Руская земля. Не токмо же Руская, но еще *господарь* Угорьской земли, зовемыи цесарь римьскии, у великой любви живяше с нимь. [...] Славному *господарю*, благоверному же и христолюбвому царю цариградскому, и тому с нимь у великой любви живушу. [...] еще же *господарь* земли Молдовьскыи и Басарабь, по волоскому языку воеводы, такожъ и *господарь* земли Болгарьской, по болгарьскому языку деспоты [...] и, спроста реку, иж не обретеса во всемъ Поморий ни град, ни место, иж бы не прислухали славнаго того *господаря* Витовта. Тыи жь велиции *господари*, цари, велиции князи и велиции земли (ПСРЛ 35: 75–76).

У цьому тексті лексема *господарь* не тільки титул Вітольда, але й 'правитель' загалом (инихъ многихъ земли *господари*), також стосується і правителя Угорщини (*господарь* Угорьской земли), який водночас є німецько-римськими імператором (Сигізмунд Люксембург), і візантійського імператора (Славному *господарю*, [...] царю цариградскому), і воеводи молдовського та волоського (*господарь* земли Молдовьскыи и Басарабь, по волоскому языку воеводы), і правителя Болгарії (*господарь* земли Болгарьской, по болгарьскому языку деспоты).

Тривале литовське правління (1392–1430) Вітольда/Вітовта і його активна східна зовнішня політика значною мірою сприяла тому, щоби його титул *господарь* став відомим і у Великому князівстві Московському. Він приєднав до Литви Смоленськ, Твер зробив своїм васалітетом, а доньку

Софію (у джерелах рутенською мовою: Софья Витовтовна) віддав заміж за великого князя московського Василя (роки правління: 1389–1425), який у своєму заповіті доручив опіку над родиною тестеві, тож Вітольд, перебуваючи поряд із дитиною Василем II, мав безпосередній вплив на московську політику. У договорах, укладених Вітольдом із рязанським та тверським князями, тільки великий князь литовський має титул *господарь*:

Се гзъть, князь велики Борисъ Александровичъ тѣбрьски, взмѣть есмь любовь таковоу с своей гнигъ, з дѣдомъ, великимъ княземъ Витовтомъ литовским и многихъ Русьскихъ земель господаремъ (1427, ДДГ 62).

Гсѣоу, шподарю моемоу, великѣ князъ Витовтоу, се гзъть, князь велики Ива Федорови рязаньскы, добилъ есми челѣ, даъсѣ есми емоу на слоужбоу, и шподарь мои, князь велики Витовтъ, принѣ мѣ [...] на слоужбоу (1430, ДДГ 67–68).

Переважно західні історики вже з середини ХХ століття вказували, що титул *господарь* потрапив до титулу великого князя московського з Литви (Stöckl 1954: 114–116, Alef 1959, Vodoff 1978; пор. Zoltán 1983: 75, Isaievych 2004: 242–243). І дійсно, на грошах внука Вітольда – Василя II цей титул використовується вже як офіційний наприкінці 1440-х років: *осподарь всея Руси* або *осподарь всея русской земли* (Alef 1959: 6). Відзначимо, що пропуску у ранніх московських зворотах початкової *g*- відображає початкову *h*- у рутенському *hospodar*. З часом під впливом народнорозмовного російського *господарь* ‘власник (господарства), пан раба’ (паралельно це слово в російській мові перейшло до розряду пасивної лексики, а його місце зайняло слово тюркського походження *хозяин* ‘господар’), а також під впливом спільнокореневого церковнослов’янського *господь* ‘пан (тільки про Бога)’, *господин* ‘пан (про людину)’ у XV–XVI століттях в офіційному використанні загальнопоширеною стала форма *господарь*. Поряд із цим з кінця XVI століття у розмовній мові поширилася і форма *государь*, яка, зрештою, замінила в офіційній сфері використання форму *господарь* (пор. Аникин 11: 325–327, Успенский 2021b: 241, Успенский, у друку). Слово *государь* залишилося одним із титулів російських правителів, які з XVI століття називають себе царями (*царь*), а з XVIII століття – імператорами (*император*), а паралельно «демократизувалось», ставши у дворянському середовищі формою ввічливого звертання між особами рівного соціального статусу (*милостивый государь* ‘милостивий пане’, пор. Zoltán 1999). У XVIII столітті, після того як молдовський князь Димитрій Кантемир у 1711 році емігрував до Росії, слово *господарь* повертається в російську мову у значенні княжого титулу, але вже тільки як ксенізм – титул молдовського і волоського князя. Лютнева революція 1917 року перетворила слово *государь* разом із монархією на історизм, однак, протистоячи історичним бурям, складовою активної лексики і в радянську епоху залишилося важливе похідне від нього слово *государство* ‘держава’, попри його „імперську” етимологію (*государь* → *государство*, як у польській *pan* ‘пан’ →

państwo 'держава', або в угорській *úr* → *uruszág* > *ország*, Zoltán 1982, Золтан 1983: 107–108, пор. Ingerflom 1994: 127–128, Kharkhordin 2001: 213–218, Аникин 11: 325).

5. Підсумки

Як бачимо, слов'янське *gospodarь набуло в першій половині XIV століття значення 'правитель' спочатку в Галичі, в староукраїнській мові під впливом латинської, згодом звідси за посередництва староукраїнського відділу краківської королівської канцелярії, який працював для галицьких земель, у період польсько-литовської унії стало титулом великих князів литовських у рутенській (староукраїнській-старобілоруській) мові Великого князівства Литовського. Звідси слово наприкінці XIV століття потрапило до молдовських грамот, написаних староукраїнською мовою, де вживалося у значенні титулу молдовських князів. Дещо пізніше, орієнтовно у 30-х роках XV століття, лексема потрапила до російської мови, спочатку як титул великого князя литовського, згодом як титул її починають використовувати й московські князі. Отже, з позиції хронології, у молдовських грамотах слово походить не з російської, а саме з рутенської (староукраїнської) мови. Після зникнення згадуваних держав (Галич, Велике князівство Литовське, Молдовське князівство, Російська Імперія) титул став історизмом. У південнослов'янську мову Волоського князівства титул потрапив із сербської, звідси маємо два варіанти *gospodar* ~ *hospodar* у румунській мові. У мовах колишніх сусідніх держав (наприклад, у випадку угорського *hoszpodár*) та інших європейських мовах (німецьке *Hospodar*, англійське, французьке, іспанське *hospodar* тощо) лексема зустрічається як ксенізм і водночас історизм, а варіант із початковим *h-*, що походить із молдовського, може позначати правителів двох колишніх князівств – Молдовського і Волоського.

ЛІТЕРАТУРА

- Alef, G. 1959. The Political Significance of the Inscriptions on Muscovite Coinage in the Reign of Vasili II. *Speculum* 34: 1–19.
- Bakos, F. 1982. *A magyar szókészlet román elemeinek története*. Budapest. Akadémiai Kiadó.
- Bakos, F. 1991. Az idegen szavak egy sajátos csoportja: a xenizmus. *Magyar Nyelv* 87: 306–312.
- Bakos, F. 2013. *Idegen szavak és kifejezések kéziszótára*. 3. kiad. Budapest. Akadémiai Kiadó.
- Bogdan, D. N. 1933. In chestiunea autenticității inscripției funerare a voevodului muntean Nicolae Alexandru Basarab. *Revista Istorică Româna* 3: 270—271.
- Bogdan, I. 1905. *Documente privitoare la relațiile Țării Românești cu Brașovul și Țara Ungurească în secolele XV și XVI*. Vol. I (1413-1508). București. Carol Göbl.
- Cazacu, M. 1988. *L'histoire du prince Dracula en Europe Centrale et Orientale (XVe siècle)*. Genève. Droz.

- Cioranescu, A. 1958. *Diccionario etimológico rumano*. [Tenerife.] Universidad de La Laguna.
- Dąbrowski, J. 1918. *Ostatnie lata Ludwika Wielkiego 1370–1382*. Kraków. Akad. Umiejętności.
- DRHA 1 = Cihodaru, C. et al. 1975. *Documenta Romaniae Historica, seria A: Moldova 1 (1384–1448)*. București: Editura Academiei Republicii Socialiste Romania.
- DRHB 1 = Panaitescu, P. P. & Mioc, D. 1976. *Documenta Romaniae Historica, seria B: Țara Românească 1 (1247–1500)*. București: Editura Academiei Republicii socialiste Romania.
- ÉKsz = Juhász, J. et al. (eds.) 1978. *Magyar értelmező kéziszótár*. Budapest. Akadémiai Kiadó.
- ÉKsz² = Pusztai, F. (ed.) 2003. *Magyar értelmező kéziszótár. 2., átdolgozott kiadás*. Budapest. Akadémiai Kiadó.
- ÉrtSz = Bárczi, G. & Országh, L. (eds.) 1959–1962. *A magyar nyelv értelmező szótára 1–7*. Budapest. Akadémiai Kiadó.
- Ingerflom, C. S. 1994. Oublier l'État pour comprendre la Russie ? (XVIe-XIXe siècle): excursion historiographique. *Revue des Études Slaves* 66: 125–134.
- Isaievych, I. 2004. On the Titulature of Rulers in Eastern Europe. *Journal of Ukrainian Studies* 29: 219–244.
- Kharkhordin, O. 2001. What is the State?: The Russian Concept of gosudarstvo in the European Context. *History and Theory* 40: 152–218.
- Kuraszkiewicz, W. 1934. *Gramoty halicko-wołyńskie, Studium językowe*. Kraków. Gebethner i Wolff.
- Lázár, E. & Román, Gy. (eds.) 2015. *Dicționar român-maghiar – Român-magyar szótár*. București. Carocom 94.
- Miklosich, F. 1862–1865. *Lexicon palaeoslovenico-graeco-latinum: emendatum auctum*. Vindobonae. Braumüller.
- Minikowska, T. 1980. *Wyrazy ukraińskie w polszczyźnie literackiej XVI w.* PWN. Warszawa – Poznań – Toruń. PWN.
- MonSerb = Miklosich, Fr. (ed.) 1868. *Monumenta serbica spectantia historiam Serbiae, Bosnae, Ragusii*. Viennae. Braumüller.
- Moser, M. 2005. Mittelruthenisch (Mittelweißrussisch und Mittelukrainisch): Ein Überblick. *Studia Slavica Academiae Scientiarum Hungaricae* 50: 125–142.
- Nagy, L. 2021. *A király, a zsarnok és a propaganda: Mátyás király és a 15. századi Drakula-történetek*. Budapest. Szépirodalmi Figyelő Alapítvány.
- Scriban, A. 1939. *Dicționaru limbii românești (etimologii, înțelesuri, exemple, citațiuni, arhaizme, neologizme, provincializme)*. Iași. Presa Bună.
- SJS = Kurz, J. & Hauptová, Z. 1966–1997. *Slovník jazyka staroslověnského = Lexicon linguae palaeoslovenicae 1–4*. Praha. Academia, Euroslavica.
- SłStp = Nitsch K. & Urbańczyk, S. & Twardzik, W. (eds.) 1953–2002. *Słownik staropolski 1–11 t.* Wrocław – Warszawa – Kraków. Ossolineum.
- SłPXVIw = Mayenowa, M. R. et al. 1966–. *Słownik polszczyzny XVI wieku 1–*. Wrocław – Warszawa – Kraków. Ossolineum.

- SP = Sławski, F. (ed.) 1974–2001. *Słownik prasłowiański 1–8 (A–G)*. Wrocław – Warszawa – Kraków – Gdańsk. Ossolineum.
- Stang, Chr. S. 1935. *Die westrussische Kanzleisprache des Großfürstentums Litauen*. Oslo. Jacob Dybwad.
- Stöckl, G. 1954. Die Begriffe Reich, Herrschaft und Staat bei den orthodoxen Slaven: *SAECVLVM, Jahrbuch für Universalgeschichte* 5: 104–118.
- Tiktin, H. 1895–1925. *Rumänisch–deutsches Wörterbuch – Dicționar român–german* 1–3. București. Imprimeria Statului.
- Tolcsvai Nagy, G. 2007. *Idegen szavak szótára*. Budapest. Osiris. (= A magyar nyelv kézikönyvtára 2.)
- ÚMTsz = B. Lőrinczy, É. (ed.) 1979–2010. *Új magyar tájszótár* 1–5. Budapest. Akadémiai Kiadó.
- Vîrtosu, E. 1960. *Titulatura domnilor și asocierea la domnie în Țara Românească și Moldova pînă în secolul al XVI-lea*. București. Editura Academiei Republicii Socialiste România.
- Vodoff, W. 1978. Remarques sur la valeur du terme 'tsar' appliqué aux princes russes avant le milieu du XV siècle. *Oxford Slavonic Papers* 11: 1–41.
- Zoltán, A. 1982. Polskie państwo a rosyjskie gosudarstvo. *Zeszyty Naukowe Wydziału Humanistycznego Uniwersytetu Gdańskiego, Filologia Rosyjska* 10: 111–115.
- Zoltán, A. 1984. Megjegyzések az orosz Drakula-történet keletkezéséhez. *Filológiai Közlöny* 30: 149–164.
- Zoltán, A. 1987. Се азъ... К вопросу о происхождении начальной формулы древнерусских грамот. *Russian Linguistics* 11: 179–186.
- Zoltán, A. 1999. Über eine russische Anredeformel im ost- und mitteleuropäischen Kontext. In: Obst, U. & Ressel, G. (eds.) 1999. *Balten – Slaven – Deutsche: Aspekte und Perspektiven kultureller Kontakte. Festschrift für Friedrich Scholz zum 70. Geburtstag*. Münster – Hamburg – London. Lit Verlag. 389–393.
- Аникин, Е. А. 2009–2021. *Русский этимологический словарь 1–15 (а – еренга)*. Москва – Санкт-Петербург. Рукописные памятники Древней Руси – Нестор-История.
- БЕР = Георгиев, В. И., Дуриданов, И., Рачева, М., Тодоров, Т. А. (eds.) 1971–2017. *Български этимологичен речник 1–8 (а – фякалка)*. София. БАН.
- Б-Ю = Гонсіоровскій, О. et al. 1907. *Болеславъ-Юрій II, князь всей Малой Руси: сборникъ матеріаловъ и изслѣдованій, сообщенныхъ О. Гонсіоровскимъ, А. А. Куникомъ, А. С. Лаппо-Данилевскимъ, И. А. Линниченко, С.Л. Пташицкимъ и И. Режабкомъ*. С.-Петербургъ. Типографія Императорской Академіи Наук.
- Бернштейн, С. Б. 1948. *Разыскания в области болгарской исторической диалектологии I. Язык валашских грамот XIV—XV веков*. Москва – Ленинград. Издательство Академии наук СССР.
- ДДГ = Черепнин, Л. В. (ed.) 1950. *Духовные и договорные грамоты великих и удельных князей XIV–XVI вв.* Москва – Ленинград. Изд-во Академии наук СССР.

- Дьяченко, Г. М. 1899. *Полный церковно-славянский словарь (со внесениемъ въ него важнѣйшихъ древне-русскихъ словъ и выраженій)*. Москва: Вильде.
- Золтан, А. 1983. К предыстории русск. *государь*: *Studia Slavica Academiae Scientiarum Hungaricae* 29: 71–110.
- Иорданиди, С. И. 2019. К истории начальной формулы грамот *се азъ...* в древнерусском языке. In: В. С. Ефимова (ed.) 2019. *Славянское и балканское языкознание: Палеославистика – 2*. Москва. Институт славяноведения РАН. 151–167.
- Лурье, Я. С. (ed.) 1964. *Повесть о Дракуле*. Москва – Ленинград. Наука.
- ПГ = Хорошкевич, А. Л. et al. (eds.) 2015. *Полоцкие грамоты XIII — начала XVI в.* 1–2. Москва. Русский фонд содействия образованию и науке.
- Пещак, М. М. (ed.) 1974. *Грамоты XIV ст.* Київ. Наукова думка.
- ПСРЛ 35 = Улащик Н. Н. (ed.) 1980. *Летописи белорусско-литовские*. Москва. Наука (= Полное собрание русских летописей 35).
- Розов, В. 1928. *Українські грамоти. Том перший: XIV в. і перша половина XV в.* Київ. З друкарні Української Академії Наук.
- СинПат = Голыщенко, В. С. & Дубровина, В. Ф. (eds.) 1967. *Синайский патерик*. Москва. Наука.
- Сл18в = Сорокин, Ю. С. (ed.) 1984–. *Словарь русского языка XVIII века* 1–. Ленинград. Наука.
- Срезн = Срезневский, И. И. 1893–1903. *Материалы для словаря древне-русского языка по письменнымъ памятникамъ* 1–3. Санктъ-Петербургъ. Типографія Императорской Академіи Наукъ.
- Суляк, С. Г. 2016. О языке славяно-молдавских грамот XIV–XVII вв. (к историографии вопроса). *Вестник Томского государственного университета. Филология* 4 (42): 73–97.
- Успенский, Б. А. 2021а. «Господарь Великий Новгород»: происхождение названия. *Древняя Русь. Вопросы медиевистики* 3 (85): 24–44.
- Успенский, Б. А. 2021в. *Отчич и дедич* в титуле русских государей. *Шаги/Steps* 7/3: 238–286.
- Успенский, Б. А. *Государь*: история и этимология слова (у друку).
- ЭССЯ = Трубачев, О. Н. (ed.) 1974–2018. Этимологический словарь славянских языков: Общеславянский лексический фонд 1–41 (*а – *ра̋зньп[ъ]). Москва.

ІНТЕРНЕТ-ДЖЕРЕЛА

- ADT = *Arcanum Digitalis Tudománytár* – <https://adt.arcanum.com/hu/> – 2021.12.11.
- Domokos M. & Németh, I. (eds.) 2004. *Magyar Népzenei Antológia VII. Moldva és Bukovina népzeneje* 3. Budapest. Hungaroton. = <https://folkradio.hu/mediatar/albumok/283/magyar-nepzenei-antologia-vii-moldva-es-bukovina-nepzeneje-3> – 2021.12.11.
- MNSz = *Magyar Nemzeti Szövegtár* – <http://mnsz.nytud.hu/> – 2021.12.11.

- Тамási, Á.** 1953. *Hazai tükör*. Budapest. Ifjúsági Könyvkiadó. = <https://konyvtar.dia.hu/html/muvek/TAMASI/tamasi00407a/tamasi00409/tamasi00409.html> - 2021.12.11.
- СказДрак = Лурье, Я. С. (ed.)** 1999. Сказание о Дракуле. In: Лихачев, Д. С. et al. (eds.) 1999. *Библиотека литературы Древней Руси 7 (Вторая половина XV века)*. Санкт-Петербург. Наука. - <http://lib.pushkinskijdom.ru/Default.aspx?tabid=5074> - 2021.12.11.